

Jerzy Treder

Kościół, jego wystrój i otoczenie we frazeologii : nie tylko polskiej

Język - Szkoła - Religia 1, 195-208

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Treder
Uniwersytet Gdański

KOŚCIÓŁ, JEGO WYSTRÓJ I OTOCZENIE WE FRAZEOLOGII (nie tylko polskiej)

Nie weszły do frazeologii leksemy nazywające budowle świeckie, jak: *baszta*, *blok*, *budowla*, *dom*, *gród*, *kasztel*, *pałac*, wyjątkowo zaś występują w niej m.in. *dwór* (np. *daw. fora ze dwora* ‘precz’), *wieża* ‘więzienie’ (np. *zamknąć się w wieży z kości słoniowej* ‘o elicie’) i *zamek* ‘budowla’ (np. *zamki na łodzie* 1656). Na tym zatem tle budowle sakralne wyraźnie się wyróżniają, choć z leksemów je nazywających we frazeologii funkcjonuje przede wszystkim *kościół*, czego nie sugerują wprost słowniki. Nie są zaś zupełnie w niej żywotne np. *bazylika* i *katedra*, a wyjątkowo pojawia się *kaplica*.

Dla omawianej niżej frazeologii – nawet dość bogatej, mimo nieuwzględniania przysłów właściwych – znamienne jest już to, że dotyczy przede wszystkim samego kościoła jako budowli, a także jego urządzenia i bezpośredniego otoczenia, czyli zgodnie z ujęciem tematu. Interesuje nas ona tu z kilku powodów: samej jej zasobności w języku polskim, także w jego dialektach i pośrednio w innych językach słowiańskich¹; jej zmienności w czasie; faktu pozostawania niejako na pograniczu języka sacrum i języka wyobrażeń ludowych, stopnia korelacji składu wyrazowego z semantyką i realiami motywującymi, ostatecznie z etymologią czy motywacją, a więc nadto także powstawania znaczeń przenośnych tkwiących w nich komponentów leksykalnych.

Leksemy *kościół*, *kościelny* występują w omawianej frazeologii najczęściej. Tkwią one m.in. w wyr. kasz. *hist. dom jak kòścół* Ram 28²,

¹ Porównanie frazeologii ogólnopolskiej z kaszubską i częściowo innymi zob. J. Treder, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo 1989, s. 145-148.

² Por. *bùdinczi jak skrzènie* ‘piękne’ Sy I 83.

które stwierdza, że budowle kościelne wyróżniały się spośród innych i imponowały. Parallele wyr. czeskie *dům jako hrad* SCFI I 120 odnosi dom do zamku, który w krajobrazie czeskim był budowlą wyrazistszą niż na ziemiach polskich. Podkreślana w nich wielkość kościołów stała się też tłem por. *hist. głowa jak ewangelicki kościół* ‘bardzo duża’; bezpośrednio to „przysłowie warszawskie odnoszące się do kościoła ewangelickiego przy Placu Małachowskich, mającego kształt rotundy nakrytej kopułą” 1894 Ad. NKP I 557, ale nabiera innej wymowy jako war. wobec np. *Głowa jak bania, a mózgu nic* 1806 NKP I 640. Do owej wielkości nawiązuje zwrot *hist. (ci dam, że) aż siedem kościołów zobaczył* ‘po uderzeniu’ 1821/ *dziwięć...* 1861 itp. NKP II 157, wcześniej zapisane niż znany zwrot *zobaczyć wszystkie gwiazdy* 1856 NKP I 773, a najstarszy o tej semantyce to *choć świerczki ‘świeczki’ w oczu stoją* 1696 NKP III 479. W tym kontekście można próbować sytuować niejasne genetycznie i semantycznie por. ciesz. *To tak, jakby na kościół przłóżił* 1954 Ondrusz NKP II 158. Takie postrzeżenie kościoła potwierdza też kontrast z przen. *kaplica ‘karczma’, na co przykłady na końcu.*

Dzięki swym cechom szczególnym utrwaliły się we frazeologii niektóre konkretne kościoły, np. jako murowane: gw. *czerwony jak kościół odechowski* (Odechów w Radomskim) 1887 Kolberg NKP II 681; ciesz. *mury jak w szónowskim kościele* (Szonów w Cieszyńskim) 1954 Ondrusz NKP III 408. Inną i lokalnie zasadną treść wyraża por. *hist. iron. rzadki jak kościół w Krakowie* ‘wcale nierzadki’ 1894 Ad. NKP II 190.

Na kościołach umieszcza się tzw. chorągiewkę (m.in. z rokiem budowy), która pojawia się w przysłowiu *Przyjaźń jurysty – chorągiewka na kościele* 1895 Pauli NKP I 880, a zatem przyjaźń to zmienna i zawodna, jak mówi także np. *kurek na kościele* ‘o chwiejnym’ Skor I 3 czy dwa por.: *kręci się jako kurek od wiatru na kościele* 1561 NKP II 203 69, *przest.* ‘chwiejny w poglądach...’ WSFJP 341 – „kurek na kościele oznaczał chorągiewkę żelazną, na której kogutka umieszczano”, aby według W. Potockiego „ludzi do modlitw budził conajraniej”³, co oczywiście jest metaforą, wyrażaną też wtórnie z nazwą wieloznaczną innego ptaka: *dudka* ‘ptak *Upupa*’ (z kolorowym czubem), ‘błazen’, ‘trojak, trzygrozówka’ (od XVI wieku): *pokazać dudka na kościele* ‘nic nie pokazać, oszukać’ 1716 NKP I 500, *przest.* WSFJP 192.

³ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. III, Warszawa 1978, s. 121.

Uwagę zwracało również wnętrze kościołów, zwłaszcza bogaty wystrój, kontrastujący z ubóstwem chat, czego dowodzi por. *hist. Tak pięknie jak w kościele* 1894 Ad. NKP II 918 i kasz. *piäkno dze jak w kôscele* Sy II 212 wobec ciesz. *moće tu jak w kościele* 1954 Ondrusz NKP II 454. Kaszubę uderzał panujący w dawnych kościołach półmrok, skąd oryginalne por. *mrocžesto dze jak w kôscele* Sy II 124, do którego porównaj też *kôscelny mrok* Sy II 213. Na tle kościołów katolickich wyróżniały się zbory pozbawione obrazów i figur⁴, skąd poszło por. *pusto jak w kalwińskim kościele* 1894 Ad. NKP II 11, *przest. iron.* WSFJP 323, czyli one nie wytworzyłyby porównania z leksemem **obrazek**: *patrzeć/ wpatrywać się w kogo jak w (święty) obrazek* Skor I 538, m. in. w *te oczy jak w obrazek święty patrzałem* 1872 Zachariasiewicz NKP II 833.

Piękno miejsca i uroczyste obrządki nakazywały iść zawsze do kościoła stosownie odzianym, co utrwala m.in. oryginalne kasz. *węstrojony jak do kôscola: jak do kôscola wëstrojoné dzecë* – metaforycznie o jesiennych kwiatach⁵ – czy *zafrizowônô ‘uczesana’ jak do kôscola* Ram 260; por. czes. *vystrojít se jako do kostela* SCFI I 166.

W kościele dominuje zwykle głęboka cisza, motywująca por. *cichuteńko jak w kościele* 1854/ *cicho...* też ciesz. NKP I 310, *przest. cicho...* WSFJP i głuź. *ćicho kaź w cyrkwi* HFS 41, kasz. *cëchò jak w kôscele* Ram 17, Sy I 120, II 212 i czes. *ticho jako v kostele* Bas 112 i słow. *ticho ako v kostole* Sm 249; por. war. kasz. *glëszò jak...* Lor I 211, 212 i ciesz. *chodzi cicho jak mysz w kościele* 1954 Ondrusz NKP I 283, a podkreśla to kasz. por. *cëszò jak na pòdnoszenië*⁶, a także przysłowia *hist. W szkole jak w kościele ‘powinna być cisza’*⁷ 1894 Ad. NKP III 402; *Przy stole jak w kościele* 1894 Ad., gdyż „wedle dawnych obyczajów wiejskich obiad rozpoczynano modlitwą i przy jedzeniu obowiązywała cisza” NKP III 325. Wariant cieszyński z *mysz* pochodzi z kontaminacji.

⁴ W MG I 308 przytoczona anegdota (zapisana w 1840 roku ale odnosząca się do k. XVI wieku), w której przeciwstawia się dwu karciarzy: u jednego *pehno obrazków jak w katolickim kościele*, u drugiego *pusto w garści jak w luterskim zborze*. Nikły to ślad reformacji we frazeologii.

⁵ A. Budzisz, *Kaszëbskò zemja...*, s. 155.

⁶ J. Karnowski, *Sowizdrzòł u Krëbanów*. Z rękopisu oprac. i wstępem opatrzył J. Borszyszkowski, Gdańsk 1983, s. 71.

⁷ Przeciwstawiają się im np. *krzyceć ja k w bóżnicy* 1806, *krzyki jak w żydowskiej szkole* 1830.

Z ciszą i zarazem stosownym zachowaniem w kościele łączy się zwrot *nauczyć kogo gwizdać w kościele* ‘nauczyć kogo moresu’, notowany od roku 1696 („pogłos anegdoty opisanej przez Potockiego w *Jovialitates*”) NKP I 773, też kasz. *naùczëc kògò w kòscele gwizdac* ‘nauczyć kogo rozumu’ Sy II 212 i czes. *já tè naučím v kostele hvízdat* Bas 112 i słow. *naučím ťa po kostole hvízdat!* Sm 81, z war. pol. *...po kościele...* 1780 NKP I 773, jako *przest.* (za Blizińskim) Skor I 274 (brak go w WSFJP), daw. też kasz. *naùczëc kògò pò kòscele gwizdac* CeyObr 11, CeyS I 6, Ram 49, Lor I 239. Oczywiście, czasownik *nauczyć* ma tu znaczenie: ‘oduczyć (czegoś kogoś)’.

Leksemy **kościół**, **kościelny** pojawiają się nadto w licznych innych frazeologizmach, jak: *hist. przyszedł do kościoła świece gasić* ‘spóźnił się (do kościoła)’ 1854 NKP II 157; gaszenie świec tu jest oznaką końca nabożeństwa; *hist. jak amen w kościele* 1806 Linde, 1878 Petrow NKP I 16 i kasz. *to je tak gwésno jak amen w kòscele* 1868 CeyS 15 i *pewné jak...* Sy I 4, głuź. *wéste kaž amen w cyrkwi* HFS 27 i niem. *sicher wie das Amen in der Kirche* jako war. por. *jak amen w pacierzu* 1806 Linde NKP I 16; leksem *amen* harmonizuje i z *pacierz*, i z *kościół*, a żywotność w kaszubskim war. z *kościół* wynikać może z kontaktu Kaszubów z wersją niemiecką. Wyraźnie z kościołem wiąże się czynność leżąca u podstaw por. *kadzi mu jak w kościele* 1894 Ad. NKP II 7, *przest.* ‘pochlebiać komuś w sposób rażący’ WSFJP 323.

W związku z tym, iż w kościele nie przechowuje się i nie przynosi się tu produktów żywnościowych, wobec czego nie ma tu nawet okruszyny pożywienia, urobione zostało wyr. *ubogi jak mysz kościelna* 1867/ *goły...* 1878/ *biedny...* 1895 NKP, *biedny...* WSFJP 418; por. kasz. *biédny jak mész kòscelnô* Sy II 213, czes. *chudý jako kostelní myš* Bas 149 i słow. *chudobný ako kostolná myš* Sm 108, głuź. *chudy kaž cyrkwina myš* HFS 41 i ros. *беден как церковная мышь*.

Oryginalne wyr. kasz. *kòscelny dóm* odnosi się do kruchty Sy II 213, w niej zaś zwykle umiejscowiony był *swicony kam*, rzadko ‘kropielnica w kościele’ Sy II 127 obok *swiāti kam* Sy V 196, nawiązujący niewątpliwie do pradawnych kamiennych stołów-ołtarzy (np. u Bułgarów) z miskowatym zagłębieniem⁸, podobnie jak np. kasz. *szeroczi kam* ‘poda-

⁸ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Warszawa, 1957, t. II, cz. 1, s. 514.

wanie do chrztu' Sy V 257, funkcjonujący zwykle w zwr. *jic na szeroczij kam* 'podawać do chrztu' Sy V 124 (s.v. sowizdrzól) i *bęc na szeroczim kamieniu* (sr., pn.) Sy II 126.

Z kropielnicą łączy się or. wyr. kasz. *żaba z kropelnicē* 'dewotka' Sy II 259, gdyż dewotka trzyma się jej jak żaba stawu, stając na drodze innym⁹. Niezrozumiała jest dziś oryginalna fraza kasz. *żid rākami węcari swicónkā* 'kropielnicę', znaczący: 'święcona woda wyschła w kropielnicy' (Kępa Oksywska) Sy V 197, będąca zapewne pogłosem dawnych antagonizmów społeczno-religijnych i dowodząca zarazem nieznamomości obyczajów. Czytelną jeszcze motywację ma zwrot *krowa stoj sēchò* 'w becze brak wody lub w kropielnicy wyschła woda' (też Kociewie i Bory) Sy V 146, SyK II 93 obok starszego *sēchò stojec* 1. 'o krowie i kozie: przestać dawać mleko', 2. 'w becze lub kropielnicy brak wody' (też Kociewie i Bory); pierwszy pochodzi z kontaminacji *sēchò stojec* i *krowa stoj* 'nie daje mleka', drugi zaś dowodzi, że zwrot *sēchò stojec* odnosił się nie tylko do krowy i kozy przed wycieleniem, ale także do naczynia na wodę czy inny płyn; notabene, od Wielkiego Czwartku do wieczora Wielkiej Soboty kropielnice w kościołach są suche, tj. bez wody, którą święci się w sobotę wieczorem.

Leksem nazywający kruchtę pojawia się ponadto w oryginalnym kasz. wyr. por. *hist. pòtrzēbnò jak chtopl dżòd w bòbnyicy* 'w kruchcie' Ram 10, Derd 4 (to NKP II 1036, gdzie m.in. osobno *potrzebny jak diabeł w świętym miejscu* 1894 z war. ...*na zwonicy* 1899), które przemawia za tym, że dla *baby* i *dziada* (*odpustowego*) nie było miejsca nawet w kruchcie¹⁰, ale dopiero na zewnątrz kościoła, ściślej pod kościołem, przede wszystkim może z przyczyn wyrażonych w por. *obelż. jak dziad spod kościoła* 'źle ubrany, zaniedbany' WSFJP 200 jako skrócenie por. *wygląda jak dziad spod kościoła* 1901 Gawalewicz NKP III 793: gw. *kaszle jak stary dziad pod kościołem* 1898 Dybowski NKP II 42 (wobec *hist. kaszle jak stara baba* 1689 NKP II 40) i kasz. *kachūce* 'kaszle' *jak baba w kòscele* Sy II 120; *hist. śpiewają jak dziady pod kościołem* i kasz. *spiéwò jak dżòd*

⁹ Nawiązuje do znanego motywu z baśni niemieckich, który tkwi u podstaw czes. (*sedět jako*) *žaba na prameni* 'uniemożliwiać awans...', mianowicie żaba siedzi na źródle i nie pozwala wypływać wodzie, o czym m.in. T.Z. Orłoś, J. Hornik, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996, s. 289.

¹⁰ Por. kasz. *Babińc to je téż kòscòł* – mówią do nieodpowiednio się zachowującego Sy I 12.

pòd kòscołã 1955 Roppel NKP III 466; *hist. oswojony jak dziad z kościołem* 1894 NKP II 752; gw. *czyta jak dziad pod kościołem* 1898 Dybowski NKP I 399. Dziad zatem zrównany tak został z psem, o czym m.in. w por. *hist. potrzebny jak pies w kościele* 1806 NKP II 887 (z przysłowiem *Co po psie w kościele, kiedy się nie modli*), do którego przywołać jednak warto *I psi bywają w kościele* 1650 NKP II 891 oraz *Psa i z kościoła wyganiają* 1894 Ad. NKP II 907.

Dziad najtrwalej skojarzył się z żebraniem, nawet jeśli nie jest już wprost wymieniany, m.in. we frazeologii: *przest. iść pod kościół* ‘iść żebrać’ WSFJP 323 jako wariant starszych: *pod kościół z torbą* 1856 Korzeniowski/ *pójść pod kościół* ‘żebrać’ 1874 Żeromski NKP II 157, (*przyjdzie komuś*) *pod kościołem rękę wyciągać* 1900, ostatnie na pewno kontaminowane ze zbieżnym semantycznie zwrotem *rękę wyciągać* ‘żebrać’ 1855 NKP III 38 i np. kasz. *rākã węcëgac...* Sy II 212. Na ich tle powstały osobne nowsze *z łapami pod kościół* ‘ręce przy sobie’ 1956 Makowicz NKP II 333 i por. *celny jak dziad kościelny* 1956 Jabłonowski NKP I 233, toż z definicją jako *uczni. celny jak dziad kościelny* ‘nie umie trafić w cel’ WSFJP 200. Z dochodami kościelnymi wiąże się rzeszowskie wyr. *kościelna krowa* ‘dochodowy interes’ 1956 Kunysz NKP II 207.

Lokalnie leksem *kościół* wymienia się z *fara*: *hist. (na starość) poszedł do fary* ‘poszedł żebrać pod kościół’ (1696-1896) NKP I 561, który pojawia się także w wyr. *hist. chuda fara* ‘bieda, skąpe dochody’ 1620 Zimorowicz NKP I 561 (też w przysłowiu *Chuda fara – tłusty ksiądz* 1954 Ondrusz NKP I 564) z war. głuż. *być chuda fara (z něćim)* ‘mało’ HFS 67. Leksem ten zachodzi nadto w por. *hist. stary jak kiejdańska fara* 1894 Ad. NKP II 57.

Niewielką we frazeologii frekwencję ma leksem *zakrystia*, izba dobudowywana „z boku” prezbiterium: rzadko używany jest nowszy zwrot *od zakrystii zachodzić* ‘cichaczem’ 1956 Jabłonowski NKP III 822 (war. *bocznymi...* 1895 Pauli/ *...kuchennymi schodami* 1957 Red. NKP III 153) i osobliwy zwrot kasz. (*pùklôs* ‘garbus’) *nosy zòkrëstiã (l szafã) na plecach* (pn.) Sy IV 221; gdy człon *szafa* w nim jasny, to *zakrystia* zagadkowy. Notabene, o pozycji i zachowaniu się związanego z tym miejscem zakrystiana mówi gw. por. *chodzi jak zakrystian po kościele* 1898 Dybowski NKP I 281.

Miejsce centralne w kościele zajmuje ołtarz. Leksem *ołtarz* wchodzi w skład kilku frazeologizmów. Pierwotne jego znaczenie potwierdza zwrot

hist. być, stać przy wielkim ołtarzu [‘zajmować najlepsze miejsce do modlitwy’] 1851 NKP II 732. Jego funkcje i znaczenie (przenośne) konserwują też: wyr. *przest. słuował stróż ołtarza* Skor I 601 i *przen. na ołtarzu ojczyzny* ‘dla ojczyzny’, też czes. *položít život na oltář vlasti* Bas 170, jak również rzadko używany zwrot *przen. stawiać komu ołtarze* czy *wznosić kogo na ołtarze* ‘czcić, uwielbiać kogo’ Skor I 601¹¹ z war. kasz. *na wóltôrz kògòs (w)sadzac. Nie mësłë, na wóltôrz ce nie wsadzq* ‘o świętoszku’ Sy VI 42 i war. śl. *święty taki, że go jeno na ołtarzu postawić* Wal 112. Szczegółność miejsca ołtarza w kościele podkreślają zwroty *wziąłby/ zdarłby choćby z ołtarza* ‘o chciwym, skąpym’ Skor I 601, notowany od 1549 NKP III 732 oraz kasz. *ti bë z wóltôrza brelë* ‘o ludziach nieuczciwych’ (pn.-wsch.) Sy VI 52 i koc. *drzéc jak z ołtarza* SyK I 105, a także oryginalny kasz. *z wóltôrza świece obgrëzacz* ‘udawać niewiniątko’ (Bór na płw. Hel) Sy VI 52.

Na pograniczu znaczenia przenośnego lokują się zwroty, które nazywają też pewien zwyczaj: *pójść z kim/ poprowadzić kogo do ołtarza* ‘wziąć z kim ślub’; *iron. pociągnąć/ zaciągnąć/ doprowadzić itp. kogo do ołtarza* ‘skłonić, zmusić kogo do małżeństwa’ Skor I 601; *stanąć przed ołtarzem* 1853 Korzeniowski/ ...u ołtarza 1867 Chęciński, 1957 Red. NKP II 732 (wobec: ...na kobiercu 1696 Potocki NKP II 86). Można je zamknąć przysłowiem *I od ołtarza się rozchodzą* 1894 Ad i 1957 Red. NKP II 732. Kościelne zwyczaje wyraża kasz. *gòli wóltôrz* ‘obnażony’ Sy I 337, ze zwyczaju ogołacania ołtarza w Wielki Czwartek i Wielki Piątek.

Ołtarz zdobią lichtarze (świeczniki) i oświetlają tkwiące w nich świece. Leksemy *lichtarz/ świecznik* i *świeca* (z jej funkcjami i w kościelnym kontekście, por. też wyżej kasz. zwrot) występuje m.in. w związkach: *hist. świecę na kogo miotać/ rzucać* ‘wykliąć kogo’ 1603, 1806 obok *hist. bać się świeczek z kazalnicy* 1650 i *hist. czarna świeca nam się znaczy* 1910 Konopnicka („Przy wyklinaniu ksiądz na ambonie zapalał czarno przystrojoną gromnicę, następnie odwracał ją płomieniem w dół, gasił i rzucał na posadzkę przed wyklepym”) NKP III 481. Znane ludowe *diabłu świeczkę zapalić* 1846 NKP I 430 ma war. czes. *pot. pálit svičku pánbohu i čertu (l d’áblu)* Bas 252. Wyszedł z użycia *hist. świeci się ni*

¹¹ Por. brus. *узлажыць [аддаць, прынесці, скласці] на алтар, [w:]* A. Aksamitow, M. Czuba, *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*, Warszawa 2000, s. 24.

palcat ‘kij’ w *lichtarzu* ‘źle’ 1697 NKP III 483. Najczęściej był i jest używany zwrot *być, stać na świeczniku* 1650 NKP III 483. Do oryginalnych należy kasz. por. *kluka* ‘duży, krzywy nos’, *žebë nią mógl świeće gasëc* (pn. Zabory) Sy II 171.

Miejsce eksponowane w kościele zajmowała *ambona/ kazalnica*, która w językach zachodniosłowiańskich funkcjonuje zaledwie w kilku zwrotach (wraz z war.): *książk. głosić coś z ambony* ‘mówić z pozycji przewagi...’ WSFJP 41; *wykląć kogo z ambony* Skor I 85. Wymieniające się w nich człony czasownikowe łączą się z mówieniem, zwłaszcza z pouczeniem i grożeniem, czemu *ambona* przede wszystkim służyła, co potwierdza też zwrot por. w kilku war.: *jak ksiądz na ambonie prawi* 1852 Drzewiecki/ *mówić...* 1881 Bałucki NKP II 229 wobec *czes. gada jak ksiądz na ambonie* 1930 NKP I 587 i kasz. *wadżëc jak ksądz na kôzalnicy* Ram 73, 166; nazywają one zarazem mówiącego z ambony, tj. księdza. Do tychże treści odnosi się por. *hist. mądry jak ksiądz w kościele* 1894 Ad. NKP II 424. Nowszy zwrot *iron. (grzmieć, ryczeć [jak] z ambony* ‘z przesadą głosić morały w chwili niestosownej’ WSFJP 41 ma – jak widać z zapisu [*jak*] – zmienną strukturę: zwrotu zwykłego lub porównawczego. Ponadto mówienia i zwyczaju ogłaszania wiążących decyzji dotyczy *reg. spaść z ambony* ‘o zapowiedziach’ WSFJP 41, Skor I 85, 1869 Orzeszkowa i *czes. spadli z kazalnicy* ‘ksiądz ogłosił w kościele zapowiedź o ślubie’ 1954 Ondrusz NKP I 16, kasz. *spadnąc z kazalnicy* Sy II 152 i *czes. arch. spadnout z kazatelny* Bas 102; człon czasownikowy *spaść/ spadać* nabiera tu wtórnie znaczenia: ‘stać się, dokonać’. Rzadkie i nowe *reg. ni do ambony, ni do żony* ‘o fajtlapie’ WSFJP 41 powstało wedle np. *ani do tańca, ani do różańca*.

Leksem *konfesjonal* funkcjonował w rzadkim literackim (?) por. *powiem jak przy świętym konfesjonale* 1897 Żeromski – jako war. szerzej znanego *powiem jak księdzu na spowiedzi* 1879 Orzeszkowa i tekstowy war. *wszystko jakoby na świętej spowiedzi* 1696 Potocki NKP III 284. Kojarzyły się one z mówieniem zawsze szczerzej prawdy.

Okazałe niekiedy *organy* rzadko występowały we frazeologii: w oddającym siłę głosu *huczeć jak organy* (z nowel Reymonta) Skor I 613 i szczególnej roboty *ślawny jak kretyngskie organy* (w miasteczku na Żmudzi) 1874 Darowski NKP II 197. W kaszubszczyźnie znany jest oryginalny zwrot *zaóstac w organach* ‘o organieście późno wracającym z kościoła’ Sy III 335.

W bezpośrednim otoczeniu kościoła bywa(ła) **dzwonnica**, jeśli dzwony nie były umieszczone na kościelnej wieży: kasz. wyr. *chłop jak zwónnica* [‘o krępym’] Sy II 38 = koc. SyK II 42 wobec *wysoki jak wieża* NKP III 806. *iron. (słyszeć, że) dzwonią, ale nie wiadomo, w którym kościele ‘mieć niedokładne informacje’* WSFJP 324, z pewnością, gdzie były co najmniej dwa kościoły. Kaszubi znają oryginalny zwrot *na zwòně kòscelne (przed śmiercią) nie zarobic* ‘o złym człowieku’ Sy II 213, mające wzorzec np. w *ani na słoną wodã (nie) zarobic* Sy VI 93, znany też szerzej 1858 NKP III 831.

Leksem **cmentarz** kojarzy się ogólnie, oczywiście, ze śmiercią. Dawne cmentarze otaczały kościół, razem z nim i plebanią były ogradzane, co wynika m.in. z frazeologii¹²: kasz. wyr. *ksążé pòle* Sy II 284 obok *probòszczowa òbòra* ‘cmentarz’, m.in. w por. *cèchò jak na probòszczowi òbòrze* Sy IV 169, też głuź. *ćicho kaž na kěrchowje* HFS 136 (wobec niem. *still wie im Grab* i pol. *cicho jak w grobie* NKP I 326) – i w zwrotach *na ksążé pòle wzerac* ‘być bliskim śmierci’ Sy II 284, jako wariant wobec pol. *lit. patrzeć na księżą oborę*¹³ 1880 Prus, 1953 Wiech NKP II 234 i war. *spogląda na cmentarz* ‘jest bliski śmierci’ 1957 Red. NKP I 327, *przest.* WSFJP 133 jako war. daw. gw. *na księżą oborę pójść* 1875 Kolberg i śl. *iść do księżej obory* 1855 Lompa NKP II 234 i kasz. *przińc na probòszczowã òbòrã* ‘umrzeć’ Sy IV 169. Skojarzenia z cmentarnymi krzyżami wyzyskuje odnoszący się do analfabety zwrot *ciesz. robi kierchów na papiórze* 1954 Ondrusz/ *pot. robi cmentarze na papierze* ‘podpisywać się krzyżkami’ 1957 Red. NKP I 327 i kasz. *smãtòrz malowac* Sy V 94.

Z kościołem we frazeologii łączyła się nieraz budowana blisko niego **karczma**, np. przysłowie *Podle ‘obok’ kościoła [czart] karczmę buduje* 1554 Kromer NKP II 155. Kojarzono ją żartobliwie z kaplicą, co uzasadnia przysłowiowe *Był w kościele, gdzie szklankami dzwonią* 1894 Ad. z war.: śl. *chodzi do kościoła, gdzie szklankami dzwonią* 1960 Wallis, *ciesz. Było to w kościele, kaj szklónkami brzinkajóm* 1954 Ondrusz NKP II 154 i kasz. *chòdzy do taczégò kòscòła, gdzie szklónkami brzákajã*

¹² Potem „zakładano je na kawałku ziemi należącym do probostwa, oborany przed ogrodzeniem go płotem lub rzadziej murem, stąd nazwa księżej obory czy księżej grudzi” MG II 70; por. *przest.*, dziś gw. *księża gródź* ‘cmentarz’ Skor I 265.

¹³ Por. brus. *глядзець на паповы сани*, [w:] A. Aksamitow, M. Czuba, *Słownik...*, s. 163.

Sy I 76, także ogólniejsze jako *przest. iron.* WSFJP 323. W tym kontekście interesujące są frazeologizmy *ciesz. cióngnie do kapliczki, kaj kieliszki dzwónióm* czy *Ale mo tych kapliczek* (tu: ‘karczm’) i *do swojji kapliczki się stawil* 1954 1956 NKP II 22.

* * *

Wraz z ważniejszymi wariantami zgromadzono wyżej i omówiono ok. 90 jednostek frazeologicznych, w tym: a) wyrażen – 11, b) zwrotów – 36, c) fraz – 5, d) wyrażen por. – 26, e) zwrotów por. – 11. Przeważają zatem porównania i zwroty. Najwięcej poświadczeń pochodzi oczywiście z języka polskiego – 52, w tym gw. (mianowicie: kociewskie, śląskie, cieszyńskie), z kaszubskiego – 26, czeskiego – 7, słowackiego – 3, górnołużyckiego – 6; nadto z rosyjskiego – 1 i białoruskiego – 2.

Nie były one nigdy używane w tym samym czasie i w tym samym miejscu. Z polskich ok. 20 z użycia wyszło (tu jako *hist.*), a 10 należy do przestarzałych. Niektóre z omawianych zanotował tylko Adalberg (6), np. *głowa jak ewangelicki kościół; rzadki jak kościół w Krakowie; przy stole jak w kościele; stary jak kiejańska fara; mądry jak ksiądz w kościele*, ale część ich żywa jest w innych językach, np. kasz. *piākno dze jak w kòscele*, czy gwarach, np. *Był w kościele, gdzie szklankami dzwonią*. Niektóre poświadczenia w WSFJP wydają się dość dziwne, nawet jako przestarzałe, np. *pusto jak w kalwińskim kościele; kadzi mu jak w kościele*.

Poza polskimi najwięcej jest kaszubskich – 26, w tym *hist.* – 2, np. *dom jak kòscół*. Niekiedy jednak są one żywe w gwarach lub w języku polskim, np. *hist. spiéwó jak džód pòd kòscółã* (1955); kasz.-koc., np. kasz. *ti bē z wóltórza brelē* ‘o ludziach nieuczciwych’ (pn.-wsch.) Sy VI 52 i koc. *drzéc jak z oltarza*. Wpływ polszczyzny na kaszubski ukazuje np. *wznosić kogo na oltarze* ‘czcić, uwielbiać kogo’ Skor I 601¹⁴, a porównaj do tego war. kasz. *na wóltórz kògòs (w)sadzac*; nadto np. kasz. *ti bē z wóltórza brelē* ‘o ludziach nieuczciwych’ (pn.-wsch.) (i koc. *drzéc jak z oltarza*). Z kolei wpływ niemiecki podtrzymywał war. kasz. *gwēsno jak amen w kòscele*. Należą do nich zwłaszcza niektóre związki z ograniczonym w kaszubszczyźnie zasięgiem.

Niewiele ich występuje w innych językach zachodniosłowiańskich, co w znacznej mierze wynikać może z niedostatków źródłowych, choć

¹⁴ Por. brus. *узлажыць [адаць, прынесці, скласці] на алтар*, [w:] A. Aksamitow, M. Czuba, *Słownik...*, s. 24.

wyzyskano tu frazeologiczne słowniki czeskie i górnołużyckie. Wykazują one jednak możliwość występowania jednostek nieznanych w polszczyźnie, np. czes. *práce jako na kostele* ‘pracy bez końca’ Bas 112 czy głuź. *wěšte stać kaź cyrkej* ‘feststehen’ HFS 41.

Materiał ujawnia oczywiście **przemiany** zachodzące stale we frazeologii, np. nowe semantycznie z *łapami pod kościół* ‘ręce przy sobie’ (1956) na podstawie *rękę wyciągać* ‘żebrac’ (1855). Sporo frazeologizmów wykazuje nawiązania semantyczne do frazeologizmów o innym składzie, a więc ogólnie war., np. *hist.* zwrot (*ci dam, że*) *aż siedem! dziewięć kościołów zobaczył* ‘po uderzeniu’; zwrot *od zakrystii zachodzić* ‘cichaczem’. Są też frazeologizmy z kontaminacji, np. *czes.* *chodzi cicho jak mysz w kościele*. Niejeden został wtórnie skojarzony z kościołem, np. *kurek na kościele, przest. kręci się jako kurek od wiatru na kościele, pokazać dudka na kościele*; dla owej chorągiewki?

Gdy chodzi o pierwotną **motywację**, to frazeologizmy powyższe oddają m.in.: a) cechy fizyczne budowli: *kasz. hist. dom jak kòscół*, *gw. czerwony jak kościół odechowski*, *czes. mury jak w szónowskim kościele*, *hist. stary jak kiejdańska fara*; *kasz. kòscelny dóm* ‘kruchta’, *kasz. świãcony/ szeroczi kam*; *kasz. kluka* ‘krzywy nos’, *žebě niq mógl swięce gasëc*; *kasz. chłop jak zwónnica* itp.; b) ilość obiektów, np. *hist. iron. rzadki jak kościół w Krakowie*; c) estetykę i charakter wnętrza: *hist. pięknie jak w kościele* (i *kasz.*), *kasz. mrocžesto dze jak w kòscele*; d) poglądy: *hist. głowa jak ewangelicki kościół* ‘bardzo duża’; *pusto jak w kalwińskim kościele*, *patrzeć w kogo jak w (święty) obrazek*; e) charakter, np. *wziąłby/ zdarłby choćby z ołtarza* ‘o chciwym, skąpym’ (i *kasz.*, *koc.*), *kasz. z wóltôrza swięce obgrëzac* ‘udawać niewiniątko’; f) zwyczaje kościelne: *kasz. gòli wóltôrz* ‘obnażony’; *kasz. jic na szeroczi kam* ‘podać do chrztu’.

Bodaj najwięcej ich ma jakieś uwarunkowania obyczajowo-społeczne, np. *biedny jak mysz kościelna* (i *kasz.*, *czes.*, *słow.*, *głuź.*, *ros.*); *kasz. wëstrojony jak do kòscola* (i *czes.*); *cicho jak w kościele* (i *kasz.*, *czes.*, *głuź.*, *czes.*, *słow.*); *nauczyć kogo gwizdać w kościele* (i *kasz.*, *czes.*, *słow.*); *hist. świecę na kogo miotać/ rzucać* ‘wyklinać kogo’ obok *hist. bać się świeczek z kazalnicy* i *hist. czarna świeca nam się znaczy*, *hist. przyszedł do kościoła świece gasić*; *przest. kadzi mu jak w kościele*; *przen. stawiać komu ołtarze czy wznosić kogo na ołtarze*; *pójsz z kim/ poprowadzić kogo do ołtarza*; *spaść z ambony*; *hist. potrzebny jak pies w kościele*; *rzeszow-*

skie wyr. *kościelna krowa* wobec *hist. chuda fara* (i głuź.). Wyróżniają się wśród nich frazeologizmy odnoszące się do *dziada*: *wygląda jak dziad spod kościoła*; gw. *kaszle jak stary dziad pod kościołem*; *hist. śpiewają jak dziady pod kościołem*; *hist. oswojony jak dziad z kościołem*; gw. *czyta jak dziad pod kościołem*; *przest. iść pod kościół (z torbą)*.

Niektóre wyrosły z wiejskiej ludowości i folkloru, przenikając potem do realiów religijnych, chrześcijańskich, np. kasz. *żaba z kropielnicë* ‘devotka’; kasz. *żid rākami wëcartł swicónkã* ‘kropielnicę’; ludowe *diabłu świeczkę zapalić* (i czes.); por. też wyżej np. *ambona* i *ołtarz* w kontekście ślubu. Przeniesienie frazeologii z gospodarstwa domowego obserwujemy m.in. w zwrocie kasz. *krowa stoi sěchò* ‘w becze brak wody lub w kropielnicy wyschła woda’ (też Kociewie i Bory) obok *sěchò stojec* ‘o krowie i kozie: przestać dawać mleko’, ‘w becze lub kropielnicy brak wody’ (też Kociewie i Bory).

Jak widać, we frazeologii tej pojawia się stosunkowo niewiele leksemów, a spostrzec też warto, że określone leksemy mają w niej sobie właściwą żywotność, np. tylko raz *spowiednica*, gdy najczęściej *kościół*, *kościelny*. Niektóre leksemy mogą w ogóle nie wchodzić w skład frazeologizmów, np. *kratki* ‘balaski’, *ławka*, *kruchta*, *mur*, *wieża*, *plebania*. Pominięto już *klasztor* (rzadko w przysłowiaach), *ksiądz*, *mnich*, *zakonnik*...

Pamiętać też zawsze trzeba o cechach definicyjnych frazeologizmu jako jednostki językowej, mając jednak stale na uwadze zmieniające się słownictwo, zwłaszcza znaczenia wyrazów, ale nie można zarazem bezwzględnie postępować za ustaleniami leksykografów, którzy nie do końca słusznie wyodrębniają np. *pot. przén. kadzić* (komuś) ‘pochlebiać, przesadnie chwalić’, gdy słusznie nie umieszczają w słowniku znaczeń np.: *chorągiewka* ‘człowiek zmienny’ czy *przen. kaplica* ‘karczma’; owe wąskie znaczenia wynikają przecież tylko z interpretacji funkcjonowania konkretnych wyrazów w określonych połączeniach wyrazowych.

Rozwiązanie skrótów:

Bas – *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, oprac. M. Basaj, D. Rytel, Katowice 1981.

CeyObr – F. Ceynowa, *Obrazcy kaszebskago narieczija*, „Izwestija II Otdielenija Imperatorskoj Akademii Nauk”, Petersburg 1852.

CeyS – F. Ceynowa, *Skôrb kaszëbskosłowińskié mowë*, Świecie 1866-1868.

HFS – A. Ivčenko, S. Wölke, *Hornjoserbski frazeologiski słownik*, Budyšin 2004.

Lor – F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A-P, Berlin 1958; Bd II-V, oprac. F. Hinze, Berlin 1968-1983.

MG – J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I-III, wyd. 3, Warszawa 1975.

NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-1978. Uwaga: Nie objaśnia się bliżej skrótów w dziele tym stosowanych.

Ram – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893. [Cz. II, oprac. H. Horodyska, Kraków 1993. Por. ten *Słownik...*, scalił i znormalizował... J. Treder, Gdańsk 2003].

SCFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky* [I] *Přirovnání*, Praha 1983; [II] *Výrazy neslovesné*, Praha 1988.

Skor – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968

Sm – A. Smešková, *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977.

Sy – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.

SyK – B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I-III, Wrocław 1980-1985.

WSFJP – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

- arch. – archaiczne
- brus. – białoruskie
- ciesz. – cieszyńskie
- czes. – czeskie
- daw. – dawne
- głuż. – górnołużyckie
- gw. – gwarowe
- hist. – historyczne
- iron. – ironiczne
- kaszb. – kaszubskie

- koc. – kociewskie
- książk. – książkowe
- lit. – literackie
- obelż. – obelżywe
- or. – oryginalny
- pol. – polskie
- por. – porównanie
- pot. – potoczne
- przen. – przenośne
- przest. – przestarzałe
- reg. – regionalne
- ros. – rosyjskie
- słow. – słowackie
- śl. – śląskie
- uczn. – uczniowskie
- war. – wariant(owe)
- wyr. – wyrażenie